

ЩИГОЛЬ

Ганна Станіславівна,
кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник
відділу науково-методичної роботи
та реферування Національної
наукової сільськогосподарської
бібліотеки НААН України
anna_dns.gb@ukr.net
(м. Київ)

**ВНЕСОК АКАДЕМІКА АН УРСР М.М. ГРИШКА ТА ПРОФЕСОРА
Д.Ф. ЛИХВАРЯ У РОЗВИТОК СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ
ДОСЛІДНОЇ СПРАВИ ТА ОРГАНІЗАЦІЇ БОТАНІЧНИХ
УСТАНОВ В УРСР (1920-ті – 1950-ті роки)**

Метою розвідки є на основі методів конкретно-історичного, порівняльного та проблемно-хронологічного аналізу дослідити основні результати творчої співпраці академіка М.М. Гришка і професора Д.Ф. Лихваря у період спільної діяльності в науково-дослідних установах України (1920-ті – 1950-ті роки). За результатами дослідження встановлено, що вперше долі М.М. Гришка та Д.Ф. Лихваря перетнулися під час навчання у Полтавському агрокооперативному технікумі, оскільки обоє були уродженцями цього регіону. Узагальнюючий висновок зводиться до того, що співпраця видатних учених сприяла інтенсивним науковим дослідженням з селекції та акліматизації конопель у 1930-х – 1940-х роках, а також розбудові Ботанічного саду АН УРСР, який нині за різноманітністю колекцій живих рослин, масштабами території, рівнем наукових досліджень, займає одне з провідних місць серед найбільших ботанічних садів Європи.

Ключові слова: М.М. Гришко, Д.Ф. Лихвар, Полтавський агрокооперативний технікум, коноплі, Всесоюзний науково-дослідний інститут конопель, Ботанічний сад АН УРСР.

**CONTRIBUTION OF ACADEMICIAN M.M. HRYSHKO AND PROFESSOR
D.F. LYKHVAR: IN THE CONTEXT OF THE DEVELOPMENT OF
AGRICULTURAL RESEARCH WORK AND ORGANIZATION OF THE
BOTANICAL INSTITUTIONS IN UKRAINE (20-50's of the 20th century)**

The purpose of this study is to research the main results of the creative collaboration of Professor D.F. Lykhvar and Academician M.M.Hryshko during the period of their general activity in the research institutions of Ukraine (20-50's of the 20th century) by the basis of methods of specific-historical, comparative and problem-chronological analysis. The results of the research found that for the first time the fate of M.M. Hryshka and D.F. Lykhvar crossed during studying at the Poltava Agro-Cooperative Technical School, since both were natives of this region. The general conclusion is that the collaboration of the prominent scientists contributed to intensive scientific research on the selection and acclimatization of cannabis in the 30–40's of the 20th century, as well as the development of the Botanical Garden of the Academy of Sciences of the Ukrainian SSR, that occupies one of the leading places among the largest botanical gardens in Europe on the diversity of collections of living plants, the scale of the territory, the level of scientific research.

Key words: *M.M. Hryshko, D.F. Lykhvar, Poltava Agro-Cooperative Technical School, cannabis, All-Union Scientific Research Institute of Cannabis, Botanical Garden of the Academy of Sciences of the Ukrainian SSR.*

**ВКЛАД АКАДЕМИКА АН УССР Н.Н. ГРИШКА И ПРОФЕССОРА
Д.Ф. ЛЫХВАРЯ В РАЗВИТИЕ СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННОЕ ДЕЛА
И ОРГАНИЗАЦИИ БОТАНИЧЕСКИХ УЧРЕЖДЕНИЙ В УССР
(1920-е – 1950-е годы)**

Целью данной разведки является на основе методов конкретно-исторического, сравнительного и проблемно-хронологического анализа исследовать основные результаты творческого сотрудничества профессора Д.Ф. Лыхваря и академика Н.Н. Гришко в период совместной деятельности в научно-исследовательских учреждениях Украины (20–50-е гг. XX в.). Результатами исследования установлено, что впервые судьбы Н.Н. Гришко и Д.Ф. Лыхваря пересеклись во время учебы в Полтавском агрокооперативном техникуме, поскольку оба были уроженцами этого региона. Обобщающий вывод сводится к тому, что сотрудничество выдающихся ученых способствовала интенсивным научным исследованиям по селекции и акклиматизации конопли в 30–40 х гг. XX в., а также развитию Ботанического сада АН УССР, который по разнообразию коллекций живых растений, масштабам территории, уровню научных исследований, занимает одно из ведущих мест среди крупнейших ботанических садов Европы.

Ключевые слова: Н.Н. Гришко, Д.Ф. Лыхварь, Полтавский агрокооперативный техникум, конопля, Всесоюзный научно-исследовательский институт конопли, Ботанический сад АН УССР.

В українській інтелектуальній історії нагромадилась значна кількість тем, інтерпретація яких вимагає більшої поінформованості про наявні джерела чи ознайомленість з контекстом ситуації. До таких тем, передусім, належать міжособистісні стосунки видатних представників вітчизняної науки першої половини ХХ ст., що розвивалися за незадовільних обставин суспільно-політичного життя. Висвітлюючи науковий доробок вченого, варто приділяти значну увагу його науковому та побутовому оточенню, яке іноді сприяло розвитку фундаментальних досліджень, а іноді мало доленосний характер для піднесення всієї науки. Одним із таких прикладів є співпраця двох видатних учених – академіка М.М. Гришка та професора Д.Ф. Лихваря, долі яких неодноразово перетиналися у процесі розвитку вітчизняної аграрної науки.

Історіографічний аналіз теми дослідження засвідчує, що постать відомого ботаніка, селекціонера, директора Ботанічного саду АН УРСР (нині – Національний ботанічний сад імені М.М. Гришка НАН України) М.М. Гришка є більш репрезентованою в сучасних наукових виданнях. Меншою мірою висвітлено наукову діяльність Д.Ф. Лихваря. Визначення наукової спадщини останнього розпочалося в 1930-х роках саме в роботах М.М. Гришка, який у своїх публікаціях «Биология конопли» [1], «Исходный материал для селекции однодомной конопли и сортов с одновременным созревaniem обоих полов» [2], «Вихідний матеріал для селекції однодомних конопель та сортів з одночасним досяганням обох статей» [3] порівнював результати своїх досліджень з результатами досліджень Д.Ф. Лихваря, оскільки у той час наукові інтереси цих учених перетиналися. Спільні сторінки життя двох видатних учених висвітлювалися у біографічних працях, присвячених М.М. Гришку [4], де Д.Ф. Лихвар згадується як керівник робіт з інтродукції, випробування та впровадження в культуру нових харчових, технічних і лікарських рослин. Про спільне навчання майбутніх науковців згадує автор статті «Вплив професора

В.І. Сазанова на формування наукового світогляду та становлення С.І. Лебедева як вченого» Є.М. Богач (2014 р.), оскільки і Д.Ф. Лихвар, і С.І. Лебедєв і М.М. Гришко були учнями В.І. Сазанова [5]. Найбільше значення у відтворенні спільної діяльності М.М. Гришка і Д.Ф. Лихваря мали рукописи особистих спогадів останнього, видані під назвою «Агрономічна хроніка» [6].

Отже, комплексне узагальнення результатів спільної діяльності вищезгаданих науковців у 1920-ті – 1950-ті роки все ще потребує додаткових дослідницьких зусиль. Відповідно до цього, завданням цієї розвідки є на основі методів конкретно-історичного, порівняльного та проблемно-хронологічного аналізу дослідити основні результати творчої співпраці академіка М.М. Гришка і професора Д.Ф. Лихваря у період спільної діяльності в науково-дослідних установах України упродовж 1920-х – 1950-х років.

Уперше долі М.М. Гришка та Д.Ф. Лихваря перетнулися під час навчання у Полтавському агрокооперативному технікумі, оскільки обоє були уродженцями цього регіону – М.М. Гришко народився у Полтаві у 1901 р., а Д.Ф. Лихвар – на хуторі Лихварі Піщанської волості Полтавського повіту Полтавської губернії (нині – Решетилівський район Полтавської області) у 1902 р.

До вступу у вищезгаданий навчальний заклад М.М. Гришко після навчання в кадетському корпусі у 1917 р. вступив до гімназії, а через рік став студентом Харківського сільськогосподарського інституту, але через буремні події залишив його [7, с. 102]. Початкову освіту Д.Ф. Лихвар отримав у чотирирічній земській школі у 1911 р. та Рогатинській приватній гімназії професора М. Галущинського упродовж 1912–1914 рр., продовживши навчання у Полтавському реальному училищі упродовж 1915–1920 рр. У 1921 р. він вступив до сільськогосподарського факультету Вищої робітничої школи.

На початку свого існування факультет навіть не мав постійного приміщення та належного навчального обладнання. Влітку 1923 р. розпочалося кардинальне покращення навчального процесу та матеріальної бази. До сільськогосподарського технікуму приєднано кооперативний технікум та садово-городню профшколу. На основі цих навчальних закладів 23 липня 1923 р.

було створено Полтавський агрокооперативний технікум або, за аббревіатурою тих часів, – ПАКТ. Його керівником призначили відомого в Україні діяча кооперативного руху Токаревського. У ПАКТі, на відміну від його попередників, було облаштовано навчальні кабінети, відкрито бібліотеку, з фондом близько 4-х тисяч книжок, дендропарк, закладено навчальні сад та пасіку, забезпечено достатню кількість сільськогосподарського реманенту [8, с. 236]. Технікум мав три відділи: зоотехнічний, садово-городній та агрономічний, на якому було вже набрано другий курс слухачів, що перейшли з сільськогосподарського факультету Вищої робітничої школи. Усіх, хто закінчив перший курс сільськогосподарського факультету, перевели на другий курс технікуму, а на перший курс було прийнято понад 50 осіб, здебільшого з тих, хто закінчив колишні нижчі сільськогосподарські школи: Андріївську, Лубенську, Золотоніську та ін. Ректором сільськогосподарського технікуму було призначено відомого вченого-ентомолога – професора Є.П. Рекала. Програмою занять другого курсу технікуму передбачалося викладання таких сільськогосподарських дисциплін: машинознавство, ентомологія, зоологія. Курс ґрунтознавства читав професор О.О. Іллічевський, а машинознавства – нащадок відомої в Полтаві родини Жоботинських, який тривалий час очолював кафедру сільськогосподарського машинознавства [6, с. 107]. Усе це сприяло поліпшенню навчального процесу, основною метою якого була підготовка агрономів із ґрунтовними знаннями кооперації та колективізації сільського господарства. Саме в цьому закладі обоє вчених і отримали ґрунтовні знання, які в подальшому успішно застосовували на практиці.

Першу виробничу практику студент Д.Ф. Лихвар проходив із 15 квітня по 15 жовтня 1923 р. в радгоспі «Кухарка» Варвинського району Лохвицького повіту, де удосконалив навички практичної агрономії і набув упевненості в керівництві виробничими процесами. У 1924 р. третьокурсник Д.Ф. Лихвар разом зі студентом другого курсу М.М. Гришком та професором В.Я. Дем'яненком ініціювали в агрокооперативному технікумі організацію роботи студентського агрономічного гуртка. На одному з перших його засідань

молодий агроном Д.Ф. Лихвар прочитав доповідь на тему «Систематика роду *Nicotiana*», про яку він сам згадував як про невдалу спробу.

Склад професорів Полтавського агрокооперативного технікуму в 1924/1925 навчальному році поповнив директор Полтавської сільськогосподарської дослідної станції професор В.І. Сазанов, який також брав найактивнішу участь в організації Полтавського технікуму [9, с. 59]. Він читав курс історії сільськогосподарської дослідної справи та створив «Секцію дослідної справи», яка спочатку налічувала 10 осіб («золота десятка»). Кількість студентів в секції збільшилась, але назва її залишилась. Це визначення стало віщим, бо майже всі відбулися як особистості, видатні науковці чи виробничники, отримали наукові ступені кандидатів та докторів наук, а деякі стали академіками: Л.Г. Добрунов – агрохімік, доктор сільськогосподарських наук, член-кореспондент АН Казахстану; А.К. Лещенко – відомий селекціонер, автор 16 районованих сортів сої та інших сільськогосподарських культур; К.І. Лободін – директор Іванівської сільськогосподарської дослідної станції; В.Ф. Мусієнко – вчений-селекціонер, автор 7 сортів озимої і ярої вики та чумизи; П.П. Лозицький – заступник міністра радгоспів УРСР; М. Кальченко – міністр сільського господарства УРСР, заступник Голови Ради Міністрів УРСР; С.І. Лебедев – доктор біологічних наук, професор, академік УАСГН, заслужений діяч науки УРСР; М.М. Гришко – славетний вчений-генетик і селекціонер, голова сільськогосподарського відділення АН УРСР, засновник та перший директор Ботанічного саду АН УРСР, академік АН УРСР; Д.Ф. Лихвар – знаний в Україні селекціонер, член-кореспондент УАСГН та інші [5].

Саме професор В.І. Сазанов сприяв продовженню дослідницької роботи студента Д.Ф. Лихваря на Полтавській дослідній станції. У свою чергу, М.М. Гришко після закінчення технікуму продовжив навчання на педагогічному факультеті Київського сільськогосподарського інституту. Здобувши педагогічну освіту, в подальшому він поєднував наукову і педагогічну діяльність: спочатку в Майнівському сільськогосподарському технікумі на Чернігівщині, згодом у Сумському педагогічному, Чернігівському, Глухівському та Київському

сільськогосподарських інститутах, а з 1944 р. – у Київському університеті, де він викладав курс генетики та селекції рослин [7, с. 103].

Знову шляхи обох учених перетнулися у Глухові. У 1931 р. на основі Глухівської зональної станції прядивних культур було створено Всесоюзний науково-дослідний інститут конопель (ВНДІК). Вчений Д.Ф. Лихвар пропрацював 12 років у системі ВНДІК на посадах: завідувача опорним пунктом у радгоспі «Авангард» в м. Конотопі (1931–1932 рр.), завідувача сектором агротехніки, керівника групи агрометеорології Всесоюзного науково-дослідного інституту конопель (1932–1935 рр.), старшого наукового співробітника Починківського дослідного поля (1935–1942 рр.) і його директора (1942 р.) [10, арк. 255].

Від початку створення ВНДІК М.М. Гришко очолив відділ генетики і селекції інституту конопель, паралельно працюючи упродовж 1932–1937 рр. доцентом Глухівського сільськогосподарського інституту. Відтоді в обох науковців з'являється спільний об'єкт досліджень – конопля, хоча їх напрями дещо відрізнялися. Характер наукових досліджень М.М. Гришка зумовило декілька чинників. По-перше, намітився новий напрям у розвитку «класичної» генетики, окреслений М.І. Вавиловим, який звернув увагу на виняткове значення досліджень статі у рослин, що й потягнуло опрацювання методики селекції низки найважливіших культурних рослин. По-друге, конче необхідно було збільшити виробництво коноплепродукції шляхом створення нових сортів. Науковець М.М. Гришко розпочав зі з'ясування мінливості та визначення особливостей успадкування ознак статі конопель. Йому поталанило встановити велику мінливість репродуктивних органів і разом з цим фенотипу рослин. Згодом він довів значне варіювання ступеня однодомності конопель, з'ясувавши й природу статевої відмінності. Результати цих досліджень знайшли висвітлення у низці фундаментальних праць: «Проблема пола у коноплях» (1935), «Вопросы пола у коноплях, выведение однодомных форм и сортов с одновременным созреванием обоих полов» (1937), «Селекция коноплях» (1938) тощо.

Саме М.М. Гришко вперше довів успадкування однодомності, що підтверджено дослідями на масовому селекційному матеріалі. За допомогою гібридизації різних типів однодомних та самозапилених окремих однодомних рослин одержано вихідні форми для створення нових сортів. Учений відбувся і як генетик, і як селекціонер, опрацювавши методику та розпочавши роботу над виведенням однодомних конопель і сортів з одночасним досяганням обох статей. Основним результатом цієї роботи було те, що завдяки одночасності дозрівання з'явилась реальна можливість здійснювати механізоване збирання, що й принесло йому визнання на державному рівні. У 1936 р. М.М. Гришко був нагороджений Орденом Леніна, одночасно отримавши також вищий науковий ступінь – доктора сільськогосподарських наук, а трохи згодом звання професора. У 1939 р. М.М. Гришка обрано дійсним членом Академії наук УРСР та призначено директором Інституту ботаніки АН УРСР [7, с. 104].

Упродовж зазначеного періоду Д.Ф. Лихвар наполегливо працював над завданням акліматизації південних сортів конопель у середній смузі країни, тобто в провідних коноплярських районах, дослідження яких він розпочав ще у Золотоноші, а закінчив вже у повоєнні роки в Києві у Ботанічному саду АН УРСР. Остаточні підсумки цих робіт підведено у 1960–1966 рр., коли Д.Ф. Лихвар працював в Українському науково-дослідному інституті землеробства та опублікував у 1969 р. монографію «Вопросы акклиматизации сельскохозяйственных растений» [11].

У селекції, здійсненій упродовж 1930–1934 рр. у лісостепових районах УРСР, Д.Ф. Лихвар встановив можливість створення форм південних конопель, які могли у наступні 20 років майже повністю витіснити місцеві сорти конопель і переважати у посівних площах, а насінневі посіви можливо довести до 40 тис. га [12, арк. 50]. Результатом стало створення південних скоростиглих сортів конопель, зокрема ЮС–58 [13], який у Горьківській області було впроваджено на площі близько 10 тис. га. Результати сортовипробування в науково-дослідних установах і практика обробітку в колгоспах показали, що сорт ЮС–58 дозрівав на насіння дещо пізніше, ніж місцеві середньоросійські

коноплі, а на зеленець – значно раніше, ніж сорти південних конопель, вирощених із завезеного насіння південної репродукції. За врожайністю волокна сорту ЮС–58 значно перевершували місцеві середньоросійські коноплі, але помітно відставали за цим показником від південних сортів, вирощених із насіння південної репродукції, а за якістю волокна перевершували обидва ці сорти. На підставі розроблених акліматизаційних методів створення сортів конопель Д.Ф. Лихвар підготував і захистив у 1940 р. в Московській сільськогосподарській академії ім. К.А. Тімірязєва кандидатську дисертацію на тему «Досвід акліматизації південних сортів конопель в Горьківській області». Сорт ЮС–58 в коноплесіючих районах Горьківської області вирощували безперешкодно в передвоєнний період, у роки війни і деякий час в післявоєнну пору. З 1949 р у зв'язку з районуванням сорту СОУ, виробництво насіння його на Починківській насінневій станції конопель було припинено, що призвело спочатку до скорочення посівних площ, а потім і до припинення його обробітку. За даним державного обліку сортових посівів конопель, сорт ЮС–58 упродовж 1960-х – 1980-х років оброблявся у декількох колгоспах Горьківської області, де зарекомендував себе як високоврожайний за волокном і кращий за якістю.

У працях цього періоду вчений узагальнив власні багаторічні дослідження з встановлення ефективності агротехніки, насінництва і первинної переробки конопель [14–30]. У процесі дослідження біології розвитку конопель він отримав перші результати, які підтвердили можливість одержання одночасно дозріваючих рослин цієї культури [10, арк. 244]. Учений досліджував ефективність удобрення конопель, які й досі розробляються на Дослідній станції луб'яних культур Інституту сільського господарства Північного Сходу НААН [31]. Завдяки акліматизації південних конопель було створено низку сортів, урожай волокна яких значно перевищував показник урожайності середньоросійських сортів [31, с. 180], що стало найбільшим здобутком вітчизняних селекціонерів у галузі коноплярства – створення високопродуктивних безнаркотичних сортів. Це стало досягненням світового значення, що фактично зберегло коноплярство як галузь.

Восени 1942 р. Д.Ф. Лихваря призвали в армію радистом у роту зв'язку і направили на Північно-західний фронт, згодом відрядили до штабу артилерії 70-ї армії 1-го Білоруського фронту, де на нього було покладено обов'язки помічника начальника Гідрометеорологічного забезпечення, які довелося виконувати до кінця війни і демобілізації. У 1945 р. за відмінне виконання завдань командування Д.Ф. Лихвар був нагороджений орденом «Червона Зірка» та медаллю «За перемогу над Німеччиною». Після демобілізації в серпні 1945 р. він не повернувся в Починки, а скористався з оголошених урядом пільг для учасників війни і переїхав до Києва на роботу в новостворений Ботанічний сад Академії наук УРСР, звідки він одержав виклик на роботу перед демобілізацією, і який очолював у той час М.М. Гришко [6]. Знову долі двох учених перетнулися.

У 1945 р. в складі Академії було створено Відділ сільськогосподарських наук, який очолив М.М. Гришко. Він був одним із небагатьох вчених, які активно боролися з теорією Т.Д. Лисенка і ніколи не відмовлялися від своїх переконань, за що і був покараний сталінським режимом. У 1948 р. його звільнили від виконання обов'язків голови Відділу сільськогосподарських наук, і він фактично був позбавлений можливості займатися генетикою.

Це був дуже складний і відповідальний час для становлення наукової установи, будівництво якої розпочалося ще в довоєнні роки, але за часів окупації майже все було зруйновано, тому розбудову довелося розпочинати з самого початку. У своїх спогадах Д.Ф. Лихвар зазначав, що при будівництві Ботанічного саду виникло багато труднощів, перед якими постали його працівники. Завдяки добрим стосункам академіка М.М. Гришка з Першим секретарем ЦК КП(б)У М.С. Хрущовим територію Ботанічного саду було збільшено, а будівлі, що були на додатково відведеній території, розібрано, вивезено в іншу частину Києва і там відбудовано [6, с. 163].

У травні 1946 р. М.М. Гришко виїхав у східну окупаційну зону Німеччини супроводжувати М.С. Хрущова для ознайомлення з цією територією. Наприкінці травня з Німеччини надійшла телеграма до Ради Міністрів УРСР з вимогою

негайно відрядити туди Д.Ф. Лихваря для огляду, відбору і придбання садивного матеріалу для Ботанічного саду [6, с. 169].

Незважаючи на всілякі труднощі з боку уряду республіки і його представників у Москві, було вжито всіх можливих заходів, і наприкінці червня учений виїхав до Берліна, де перебував до листопада. Увесь цей час він працював у Східній окупаційній зоні Німеччини, особливо в Саксонії, у приватних розсадниках, де відбирав, закупував і готував садивний матеріал для перевезення до Києва. Це був період напруженої роботи, ускладненої через недостатній досвід ученого в галузі дендрології і декоративного садівництва, неналагоджені контакти з карантинною службою та відсутність гарантованих асигнувань для закупівлі потрібного садивного матеріалу, а також тим, що списки необхідних рослин складали поспіхом.

Однак, були й деякі сприятливі обставини. Більшість розсадників у Саксонії мали великий вибір рослин, зокрема й таких, які були потрібні київському Ботанічному саду. Власники розсадників в умовах недостатнього попиту із задоволенням продавали наявний садивний матеріал. Крім того, М.С. Хрущов, який особисто опікувався Ботанічним садом і всіляко допомагав його будівництву, перебуваючи у Східній окупаційній зоні Німеччини в супроводі чималої делегації, дав вказівку допомагати представникові Ботанічного саду в придбанні рослин і вирішенні фінансових та організаційних проблем [6, с. 178].

За час перебування в Німеччині Д.Ф. Лихвар придбав, оформив нарядами і відвантажив до Києва 167 тис. садивних одиниць, насіння 1372 видів, бібліотеку Інституту троянд (4679 книг), приблизно 700 шт. різних сільськогосподарських знарядь, на що було витрачено близько 3,5 млн радянських карбованців (500 тис. німецьких марок) [32, арк. 98].

За дорученням М.М. Гришка, Д.Ф. Лихвар порушив питання перед окупаційною адміністрацією про виготовлення в східній окупаційній зоні для Ботанічного саду теплиці й огорожі довкола території Саду. Необхідні підприємства він розшукав, а саме: проектну організацію в Дрездені,

металозавод у Баутцені, підприємство для виготовлення вентиляційної установки в Цвікау, але з різних причин налагодити будівництва не зміг [6].

У Зангергаузені до Другої світової війни діяв Всенімецький інститут троянд на базі розарію М. Фогеля. Тут було зібрано світову колекцію троянд, що налічувала понад 7 тис. сортів. Наприкінці війни інститут самоліквідувався, залишивши без догляду розарій і спеціальну бібліотеку, що зберігала у своїх фондах близько 5 тис. книжок. Вчені М.М. Гришко і Д.Ф. Лихвар не лише сподівалися придбати цей розарій у власність Ботанічного саду АН УРСР, а й бажали, щоб М. Фогель продовжував працювати його керівником. «Його досвід з культури та селекції троянд може бути з успіхом використаний для створення розарію в Києві та для навчання радянських кадрів», – писав Д.Ф. Лихвар у листі до керівника управління нерухомим майном Міністерства зовнішньої торгівлі СРСР у Німеччині 2 вересня 1946 р. [33, арк. 43].

Повернувшись до Києва, Д.Ф. Лихвар зайнявся складанням звіту за дослідями, які були закладено в Ботанічному саду навесні, ще до його від'їзду до східної окупаційної зони, та активно брав участь у розбудові Саду. Він дотримувався вказівки академіка М.М. Гришка, який слідом за академіком Липським стверджував, що в Ботанічному саду не можна садити жодного дерева і жодного куща без певної наукової мети. Однак Д.Ф. Лихвар наголошував, що саме той факт, що сад будувався без остаточно розробленого проекту, певною мірою сприяло тому, що в його будівництво було вкладено ініціативу і талант всього колективу, а не лише проектувальників, далеких від завдань Саду.

Разом з тим, очолюючи відділ біології рослин (згодом – нових сільськогосподарських рослин) Ботанічного саду АН УРСР (1945–1953 рр.), Д.Ф. Лихвар розширив коло наукових інтересів і розпочав дослідження з акліматизації нових сільськогосподарських культур, зокрема освоєння культури майорану, черсака, каучуконосної гвайюли, олійного молочаю, а також нових волокнистих рослин. Тоді ж було розпочато дослідження з тетраплоїдною гречкою, чуфою та деякими іншими рослинами.

Однак зайнятися повною мірою дослідницькою роботою вченому завадили обставини. У 1950 р. його було переведено до новоствореного головного управління сільськогосподарської пропаганди Міністерства сільського господарства УРСР, а у квітні 1953 р., відповідно до наказу по Ботанічному саду, направлено до Львова, щоб очолити новостворений Інститут агробіології. Часто М.М. Гришко висловлював сум з приводу того, що розбудовники саду не зможуть побачити його таким, яким він виглядатиме в майбутньому. Сам М.М. Гришко помер за деякий час до закінчення будівництва саду. А Д.Ф. Лихвар клопотав перед директивними установами про дозвіл поховання М.М. Гришка за традицією в Ботанічному саду, але згоди не одержав [6, с.195].

Для Д.Ф. Лихваря це була тяжка втрата, у 1964 р. він разом із М.І. Котовим опублікував в Українському ботанічному журналі некролог на смерть М.М. Гришка, де висвітлив основні віхи творчого шляху вченого. У 1977 р. взяв участь у підготовці бібліографічного видання праць М.М. Гришка в серії «Біобібліографія вчених Української РСР», виступивши її рецензентом [34].

Професор Д.Ф. Лихвар продовжив активну організаційну діяльність на посаді директора Інституту агробіології Львівського філіалу АН УРСР та Науково-дослідного інституту землеробства і тваринництва західних районів УРСР (1953–1959 рр.), де він займався науковою розробкою й організацією системи ведення сільського господарства Західного регіону. Згодом, в Українському науково-дослідному інституті землеробства (1959–1986 рр.) вченим досягнуто значних успіхів із селекції та насінництва сільськогосподарських рослин, організовано наукову школу й виведено нові сорти польових культур.

Таким чином, можна стверджувати, що співпраця видатних учених М.М. Гришка і Д.Ф. Лихваря сприяла інтенсивним науковим дослідженням з селекції та акліматизації коноплі упродовж 1930-х – 1940-х років, а також розбудові Ботанічного саду, який нині за різноманітністю колекцій живих рослин, масштабами території, рівнем наукових досліджень, займає одне з провідних місць серед найбільших ботанічних садів Європи.

Список використаних джерел та літератури

1. Биология конопли :Тр. ВНИИ конопли / под ред. Н.Н. Гришко. 1935. Вып. 8. 272 с.
2. Гришко Н. Н. Исходный материал для селекции однодомной конопли и сортов с одновременным созреванием обоих полов. *Одновременно созревающая конопля*. 1937. Вып. 5. С. 13–20.
3. Гришко М. М. Вихідний матеріал для селекції однодомних конопель та сортів з одночасним досяганням обох статей. *Одночасно достигаючі коноплі* Київ ; Харків, 1937. Вип. 5. С. 10–17. (Нове в сільському госп-ві).
4. Гришко-Богменко Б. К., Пилипчук О. Я. Микола Миколайович Гришко. Київ : Наук. думка, 1995. 120 с.
5. Богач Є. М. Вплив професора В. І. Сазанова на формування наукового світогляду та становлення С. І. Лебедева як вченого. *Історія науки і біографістика*. 2014. № 2. URL : <http://inb.dnsgb.com.ua/2014-2/4.pdf> (дата звернення : 09.05.2019).
6. Агрономічна хроніка. *Професор Лихвар Данило Федорович (1902–1986)* : бібліогр. покажч. наук. пр. / УААН, ЦНСГБ ; уклад. В. А. Вергунов, А. С. Щиголь ; наук. ред. В. А. Вергунов. Київ, 2002. С. 56–217.
7. Черевченко Т. М., Чувікіна Н. В. Академік Микола Миколайович Гришко – життєвий і творчий шлях. *Інтродукція рослин*. 2009. № 1. С. 102–110.
8. Щиголь Г. С. Перші кроки наукової діяльності професора Д. Ф. Лихваря. *Історія української науки на межі тисячоліть*. 2010. Вип. 46. С. 235–240.
9. Професор Сазанов Віктор Іванович (1879–1967) : бібліогр. покажч. наук. праць за 1901–1967 рр. / уклад. В. А. Вергунов, В. М. Самородов, С. К. Суша, О. П. Анікіна ; наук. ред. В. А. Вергунов. Вінниця, 2010. 100 с. ; портр. (Сер. «Бібліографія вчених-аграріїв України» ; кн. 33).
10. Особова справа Д. Ф. Лихваря (1953 р.) *Архів Інституту сільського господарства Карпатського регіону НААН*. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 48. Арк. 255.
11. Лихварь Д. Ф. Вопросы акклиматизации сельскохозяйственных растений. Киев : Урожай, 1969. 235 с.
12. *Архів ННЦ «Інститут землеробства»*. Оп. 1-Л (1944–1980 рр.). Спр. 1С. Т. 2. 338 арк.
13. Лихварь Д. Ф. А.с. № 3091. Сорт конопли ЮС-58. Заявл. 1940 г.
14. Лихварь Д. Ф. О семенах конопли – зеленца. *Лен и конопля*. 1932. № 9. С. 19–20.
15. Лихварь Д. Ф. К вопросу о сроках уборки конопли в средних широтах. *Новое волокно*. 1933. № 4. С. 27–31.
16. Лихварь Д. Ф. О сроках посева конопли в средних широтах. *Новое волокно*. 1933. № 5. С. 10–13.
17. Лихварь Д. Ф. О корневой системе конопли. *Лен и конопля*. 1938. № 7. С. 42–47.
18. Лихварь Д. Ф. Агротехника уборки конопли. *Лен и конопля*. 1935. № 7. С. 16–19.

19. Лихварь Д. Ф. Агронормативи по вирощуванню прядильного льону і коноплі. Харьков, 1933. 20 с.

20. Арсирий А. Т., Лихварь Д.Ф., Малуша К. В., Жук Н. А. О двухсторонней культуре итальянской конопли в Лесостепи Украины. *Отчёт Института конопли за 1933 год*. [Глухов, 1933]. С. 2–45. [Рукопись в Опытной станции лубяных культур].

21. Лихварь Д. Ф., Жук М. А. Техніка культури південних конопель на Україні. Київ : Держсільгоспвидав, 1934. 35 с.

22. Лихварь Д. Ф. Опыт культуры итальянской конопли в средней полосе СССР. *Вестн. техн. культур*. 1940. № 2. С. 17–25.

23. Лихварь Д. Ф. Каниболоцкий А. К. К вопросу о методике учета урожая конопли на корню. *Тр. ВНИИ конопли*. Москва, 1934. Т. 4. С. 150–173.

24. Лихварь Д. Ф. К вопросу о двухурожайном использовании конопляных площадей. *Лен и конопля*. 1931. № 11. С. 35–37.

25. Лихварь Д. Ф. Агротехника уборки конопли. *Лен и конопля*. 1935. № 7. С. 16–19.

26. Лихварь Д. Ф. Конопля и почвенная влага. *Биология конопли* / ред. Н. Н. Гришко. Киев : Держкниговидав, 1935. С. 127–140.

27. Лихварь Д. Ф. О репродукции семян южных сортов конопли в районах зеленцового коноплеводства. *Лен и конопля*. 1936. № 9. С. 32–34.

28. Лихварь Д. Ф. Динамика бутонизации, цветения, плодообразования и созревания семян южных сортов конопли. *Отчёт Института конопли за 1937 год*. [Глухов, 1937]. С. 3–20. [Рукопись в Опытной станции лубяных культур].

29. Лихварь Д. Ф. О семеноводстве южных сортов конопли в средней полосе Союза. *Отчёт Института конопли за 1936 год*. [Глухов, 1936]. С. 3–15. [Рукопись в Опытной станции лубяных культур].

30. Лихварь Д. Ф. Конопля и температурные условия вегетационного периода. *Биология конопли* / ред. Н. Н. Гришко. Киев : Держкниговидав, 1935. С. 141–156.

31. Вировець В. Г. Професор Данило Федорович Лихвар – видатний учений, організатор, теоретик, селекціонер. *Інтродукція рослин*. 2002. № 3–4. С. 179–181.

32. Звіт Д.Ф. Лихваря про перебування в Німеччині (1946 р.). *Архів Національного ботсаду імені М. М. Гришка НАН України*. Оп. 2. Спр. 1. Арк. 98.

33. Лист Д.Ф. Лихваря до керівника Управління нерухомим майном Міністерства зовнішньої торгівлі СРСР у Німеччині від 2 вересня 1946 р. *Архів Національного ботсаду імені М. М. Гришка НАН України*. Оп. 2. Спр. 34. Арк. 43.

34. Микола Миколайович Гришко / уклад. Л. Л. Коханова, Г. Г. Костюк ; вступ ст. Л. Л. Коханової ; [рец. Д. Ф. Лихвар та ін.]. Київ : Наук. думка, 1977. 55 с. (Біобібліографія вчених УРСР).

References

1. Grishko, N. N. ed. (1935). *Biologija konopli : Tr. VNII konopli* [Biology of cannabis : Proceedings of the All-Union Scientific Research Institute of Cannabis]. 8. 272. [in Russian].
2. Grishko, N. N. (1937). *Ishodnyj material dlja selekcii odnodomnoj konopli i sortov s odnovremennym sozrevaniem oboih polov* [Starting material for selection of monoecious hemp and varieties with simultaneous maturation of both sexes]. *Odnovremenko sozrevajushhaja konoplja* [Simultaneously ripening hemp]. 5. 13–20. [in Russian].
3. Hryshko, M. M. (1937). *Vykhidnyi material dlia selektsii odnodomnykh konopel ta sortiv z odnochasnym dostyhaniam obokh statei. Odnochasno dostyhaiuchi konopli* [The source material for the selection of monogamous hemp and varieties with the simultaneous achievement of both sexes]. [Simultaneously reaching the hemp]. Kyiv ; Kharkiv. 5. 10–17. [in Ukrainian].
4. Hryshko-Bohmenko, B. K. and Pylypchuk, O. Ya. *Mykola Mykolaiovych Hryshko* [Nikolay Grishko]. Kyiv : Nauk. Dumka, 120. [in Ukrainian].
5. Bohach, Ye. M. (2014). *Vplyv profesora V. I. Sazanova na formuvannia naukovoho svitohliadu ta stanovlennia S. I. Lebedieva yak vchenoho* [Influence of Professor V. I. Sazanov on the formation of the scientific world outlook and the formation of S. I. Lebedev as a scientist]. *Istoriia nauky i biohrafistyka* [History of science and biography]. 2. <http://inb.dnsgb.com.ua/2014-2/4.pdf> (last accessed : 09/05/2019). [in Ukrainian].
6. Verhunov, V. A. and Shchyhol, A. S. ; Verhunov, V. A. sc. ed. (2002). *Ahronomichna khronika* [Agronomic Chronicle]. *Profesor Lykhvar Danylo Fedorovych (1902–1986) : bibliohr. pokazhch. nauk. pr. / UAAN, TsNSHB* [Professor Lihvar Danilo Fedorovich (1902–1986) : bibliographer. pointer sciences Ave / UAAS, CSSB]. Kyiv. 56–217. [in Ukrainian].
7. Cherevchenko, T. M. and Chuvikina, N. V. (2009). *Akademik Mykola Mykolaiovych Hryshko – zhyttievyy i tvorchyi shliakh* [Academician Nikolay Grishko – life and creative way]. *Introduktsiia roslyn* [Plant introduction]. 1. 102–110. [in Ukrainian].
8. Shchyhol, H. S. (2010). *Pershi kroky naukovoii diialnosti profesora D. F. Lykhvaria* [The first steps of the scientific activity of Professor D. F. Likhvar]. *Istoriia ukrainskoi nauky na mezhi tysiacholit* [The history of Ukrainian science at the turn of the millennium]. Kyiv, 46. 235–240. [in Ukrainian].
9. Verhunov, V. A., Samorodov, V. M., Susha, S. K. and Anikina, O. P. ; sc. ed. Verhunov, V. A. (2010). *Profesor Sazanov Viktor Ivanovych (1879–1967) : bibliohr. pokazhch. nauk. prats za 1901–1967 rr.* [Professor Sazanov Viktor Ivanovich (1879–1967): bibliographer. pointer sciences works for 1901–1967]. Vinnytsia, 2010. 100. *Ser. «Bibliohrafiia vchenykh-ahraryiv Ukrainy»* [Series «Bibliography of Scientists-Agrarians of Ukraine»]. [in Ukrainian].
10. (1953). *Osobova sprava D. F. Lykhvaria* [Special case of D. F. Likhvar]. *Arkhiv Instytutu silskoho hospodarstva Karpatskoho rehionu NAAN* [Archive of the

Institute of Agriculture of the Carpathian region NAAS], f. 1, op. 1, spr. 48, ark. 255. [in Ukrainian].

11. Lihvar', D. F. (1969). *Voprosy akklimatizacii sel'skohozhajstvennyh rastenij* [Issues of acclimatization of agricultural plants]. Kiev : Urozhaj, 235. [in Russian].

12. (1944–1980). *Arkhiv NNTs «Instytut zemlerobstva»* [Archive of the National Science Center «Institute of Agriculture»], op. 1-1, spr. 1s, t. 2, 338 ark. [in Ukrainian].

13. Lihvar', D. F. (1940). *A.s. № 3091. Sort konopli JuS-58. Zajavl.* [A.s. No. 3091. Hemp variety YUS-58. Statement]. [in Russian].

14. Lihvar', D. F. (1932). *O semenah konopli – zelenca* [About hemp seeds – green]. *Len i konoplja* [Flax and hemp]. 9. 19–20. [in Russian].

15. Lihvar', D. F. (1933). *K voprosu o srokah uborki konopli v srednih shirotah* [On the question of the timing of harvesting cannabis in middle latitudes]. *Novoe volokno* [New fiber]. 4. 27–31. [in Russian].

16. Lihvar', D. F. (1933). *O srokah poseva konopli v srednih shirotah* [About the time of sowing cannabis in middle latitudes]. *Novoe volokno* [New fiber]. 5. 10–13. [in Russian].

17. Lihvar' D. F. (1938). *O kornevoj sisteme konopli* [On the root system of hemp]. *Len i konoplja* [Flax and hemp]. 7. 42–47. [in Russian].

18. Lihvar', D. F. (1935). *Agrotehnika uborki konopli* [Agrotechnika harvesting hemp]. *Len i konoplja* [Flax and hemp]. 7. 16–19. [in Russian].

19. Lykhvar, D. F. (1933). *Ahronormatyvy po vyroshchuvanniu priadylnoho lonu i konopli* [Agronomist for growing spinach of flax and hemp]. Kharkiv, 20. [in Ukrainian].

20. Arsirij, A. T., Lihvar', D. F., Malusha, K. V. and Zhuk, N. A. (1933). *O dvuhstoronnej kul'ture ital'janskoj konopli v Lesostepi Ukrainy* [On the bilateral culture of Italian cannabis in the Forest-Steppe of Ukraine]. *Otchjot Instituta konopli za 1933 god* [Report of the Cannabis Institute for 1933]. Gluhov. 2–45. [Rukopis' v Opytnoj stancii ljubjanyh kul'tur] [Manuscript at the Bast Culture Experimental Station]. [in Russian].

21. Lykhvar, D. F. and Zhuk, M. A. (1934). *Tekhnika kultury pivdennykh konopel na Ukraini* [Technique of Southern Hemp Culture in Ukraine.] Kyiv : Derzhsilhospyvdav, 35. [in Ukrainian].

22. Lihvar', D. F. (1940). *Opyt kul'tury ital'janskoj konopli v srednej polose SSSR* [Experience the culture of Italian cannabis in the middle belt of the USSR]. *Vestn. tehn. kul'tur* [Bulletin of technical cultures]. 2. 17–25. [in Russian].

23. Lihvar', D. F. and Kanibolockij, A. K. (1934). *K voprosu o metodike ucheta urozhaja konopli na kornju* [To the question of the method of accounting for the harvest of hemp on the vine]. *Tr. VNII konopli* [Proceedings of the All-Union Research Institute of Cannabis]. Moscow. 4. 150–173. [in Russian].

24. Lihvar', D. F. (1931). *K voprosu o dvuhurozhajnom ispol'zovanii konopljanyh ploshhadej* [On the question of the two-yielding use of hemp squares]. *Len i konoplja* [Flax and hemp]. 11. 35–37. [in Russian].

25. Lihvar', D. F. (1935). *Agrotehnika uborki konopli* [Agrotechnika harvesting hemp]. *Len i konoplja* [Flax and hemp]. 7. 16–19. [in Russian].

26. Lihvar', D. F. ; Grishko, N. N. ed. (1935). *Konoplja i pochvennaja vlaga* [Hemp and soil moisture]. *Biologija konopli* [Biology of cannabis]. Kiev : Derzhknigovidav, 127–140. [in Russian].

27. Lihvar', D. F. (1936). *O reprodukcii semjan juzhnyh sortov konopli v rajonah zelencovogo konoplevodstva* [On the reproduction of seeds of southern varieties of hemp in areas of greenberry hemp breeding]. *Len i konoplja* [Flax and hemp]. 9. 32–34. [in Russian].

28. Lihvar', D. F. (1937). *Dinamika butonizacii, cvetenija, plodoobrazovanija i sozrevanija semjan juzhnyh sortov konopli* [Dynamics of budding, flowering, fruit formation and ripening of seeds of southern varieties of cannabis]. *Otchjot Instituta konopli za 1937 god* [Report of the Cannabis Institute for 1937]. Gluhov. 3–20. [Rukopis' v Opytnoj stancii ljubjanyh kul'tur]. [Manuscript in the Experimental Station of Bast Crops]. [in Russian].

29. Lihvar', D. F. (1936). *O semenovodstve juzhnyh sortov konopli v srednej polose Sojuza* [On seed production of southern varieties of hemp in the middle belt of the Union]. *Otchjot Instituta konopli za 1936 god* [Report of the Cannabis Institute for 1936]. Gluhov. 3–15. [Rukopis' v Opytnoj stancii ljubjanyh kul'tur]. [Manuscript in the Experimental Station of Bast Crops]. [in Russian].

30. Lihvar', D. F. ; Grishko, N. N. (1935). *Konoplja i temperaturnye uslovija vegetacionnogo perioda* [Hemp and temperature conditions of the growing season]. *Biologija konopli* [Biology of hemp]. Kiev : Derzhknigovidav, 141–156. [in Russian].

31. Vyrovets, V. H. (2002). *Profesor Danylo Fedorovyh Lykhvar – vydatnyi uchenyi, orhanizator, teoretyk, seleksioner* [Professor Danil Fedorovich Likhvar is an outstanding scientist, organizer, theorist, breeder]. *Introduktsiia roslyn* [Plant introduction]. 3–4. 179–181. [in Ukrainian].

32. (1946). *Zvit D. F. Lykhvaria pro perebuvannia v Nimechchyni* [Report of the D. F. Lykhvar of the lender is staying in Germany]. *Arkhiv Natsionalnoho botsadu imeni M. M. Hryshka NAN Ukrainy* [Archive of the National Botanic Gardens named after M. M. Grishko of the National Academy of Sciences of Ukraine], op. 2, spr. 1, ark. 98. [in Ukrainian].

33. (1946). *Lyst D. F. Lykhvaria do kerivnyka Upravlinnia nerukhomym mainom Ministerstva zovnishnoi torhivli SRSR u Nimechchyni vid 2 veresnia 1946 r.* [Letter of the D. F. Lykhvar to the Head of the Real Estate Property Department of the Ministry of Foreign Trade of the USSR in Germany on September 2, 1946]. *Arkhiv Natsionalnoho botsadu imeni M. M. Hryshka NAN Ukrainy* [The Archive of the National Botanic Gardens named after M. M. Grishko of the National Academy of Sciences of Ukraine], op. 2, spr. 34, ark. 43. [in Ukrainian].

34. Kokhanova, L. L. and Kostiuk, H. H. compls. (1977). *Mykola Mykolaiovych Hryshko*. Kyiv : Nauk. dumka, 55. (*Biobibliohrafiia vchenykh URSS*) [(Bibliography of Scientists of the USSR)]. [in Ukrainian].

Рецензент:

Коваленко Н.П., д.і.н., с.н.с.

Надійшла до редакції 31.05.2019 р.